

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Lamberg, Marko

Title: "Ne joilla on voimia, palvelkoot köyhiä sairaita" : Kustaa Vaasa sairaiden ja vaivaisten kuninkaana

Year: 1999

Version: Published version

Copyright: © kirjoittajat

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Lamberg, M. (1999). "Ne joilla on voimia, palvelkoot köyhiä sairaita" : Kustaa Vaasa sairaiden ja vaivaisten kuninkaana. In H. Roiko-Jokela (Ed.), Vanhuus, vaivat ja erilaiset (pp. 67-93). Kopijyvä. Jyväskylän historiallinen arkisto, 4. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-9098-5>

”Ne, joilla on voimia, palvelkoot köyhiä sairaita”

**KUSTAA VAASA SAIRAIDEN JA
VAIVAISTEN KUNINKAANA**

Johdanto

Kustaa Vaasan nimeen ja persoonaan tavataan yhdistää keskitetysti johdetun kansallisvaltion muodostaminen Ruotsin valtakuntaan. Hänen hallituskaudelleen (1523–1560) osui joukko tapahtumia, jotka olivat käännteentekeviä valtionmuodostusprosessissa: yleis-pohjoismaisen unionin aika päättyi, kirkon johto ja omaisuus siirrettiin kruunun valvontaan, Tukholma nousi yhä selvemmin valtakunnan pääkaupungiksi ja vaalikuninkuus korvattiin perinnöllisellä kuninkuudella.¹ Vaikka Kustaa Vaasan henkilökohtaista uutteruutta ei käy kiistäminen, kansallisvaltion syntyyn johtava kehitys juonsi juurensa jo keskiajalta: monessa suhteessa Kustaa Vaasa jatkoi niin Ruotsin keskiaikaisten valtionhoitajien kuin kukistamansa Kristian II:n harjoittamaa politiikkaa.²

Tässä kirjoituksessa tarkastellaan Kustaa Vaasan toimintaa, joka sivusi yhteiskunnallisesti syrjäytyneiden asemaa Ruotsin valtakunnassa. Tarkastelun lähtökohtana on uskonpuhdistuskauden yleiseurooppalainen tilanne: apua tarvitsevien määrä kasvoi samalla kun avusta vastaavien organisaatioiden lukumäärää ja resursseja karsittiin. Koska epädemokraattisesti johdetussa, voimistuvan kuninkaanvallan alla elävässä valtakunnassa monarkin persoonalla oli suuri merkitys sosiaalipoliittisiin ratkaisuihin, tarkastelussa keskitytään

kuninkaan henkilökohtaisiin käsityksiin sairaista sekä sairauksista. Kustaa Vaasan toimintaa ja arvomaailmaa lähestytään hänen registratuuransa kautta. Registratuuraa sisältää jäljennöksiä ja lyhennelmiä kuninkaan lähettämistä kirjeistä, ja sitä on yleisesti käytetty lähteenä hänen maailmankuvaansa ja luonnettaan tutkittaessa.³

Historiantutkijoille tarkoittamassaan metodioppaassa Pentti Renvall mainitsee Kustaa Vaasan kirjeet esimerkkinä mahdollisuudesta rekonstruoida menneisyyden ihmisen persoonallisuus kirjallisten lähteiden avulla. Vaikeinta Renvallin mukaan on ymmärtää historiallisten toimijoiden motiiveja, ja siksi selitykset jäävät helposti pinnallisiksi. Motiivien selittäminen tapahtumahistorian kustannuksella houkuttelee tutkijan myös asettumaan moraalinvartijaksi, joka jakelee tuomioitaan kovin heppoisin perustein.⁴ Kun kysymyksessä on Kustaa Vaasan kaltainen särmikäs poliittinen toimija, varoitukset ovatkin varteenotettavia. Kustaa Vaasan toimintaa on kuluvalle vuosisadalla tarkasteltu yhä kriittisemmin, jolloin sekä hänen itsensä että kansallismielisen historiakirjoituksen hellimä kuva uljaasta vapaustaistelijasta ja tarmokkaasta maanisästä on kärsinyt kolhuja; eräs hänen monien elämäkertojensa laatijoista, Lars O. Lagerqvist, pelkää nykytutkimuksen suhtautuvan Kustaa Vaasaan jo liiankin kielteisesti.⁵

Kustaa Vaasasta ja hänen aikakaudestaan on laadittu lukuisia esityksiä. Kuninkaan luonteen ja terveydentilan muutoksia on tarkasteltu paitsi hänen elämäkerroissaan myös Axel Kockumin kulttuurihistoriallisessa tutkimuksessa ”Läkare och apotekare vid Gustav Vasas och hans söners hov” (1949). Sten Lindroth tarkastelee aikakauden lääketieteellistä tietämystä yleisemmällä tasolla teoksensa ”Svensk lärdomshistoria” keskiaikaa ja uskonpuhdistusaikaa koskevassa osassa (1975). Upsalan tuomiokirkossa lepäävän Kustaa Vaasan maalliset jäännökset on tutkittu, ja hänen sairastamansa taudit ja vaivat on esitelty Wolfram Kockin teoksessa ”Svenska konungars sjukdomar” (1963). Kustaa Vaasan sosiaalipolitiikkaa sivuavista esityksistä mainittakoon Åke Sandholmin ”Kyrkan och hos-

pitalhjonen" (1973) ja Erkki Kourin artikkeli "Health care and poor relief in Sweden and Finland c. 1500–1700" (1997).

Armeliaisuustoiminta keskiajan ja uuden ajan taitteessa

Uskonpuhdistuksen yhteydessä tapahtunut katolisten opinkappaleiden kieltäminen ja kirkon voimavarojen heikkeneminen eivät voineet olla vaikuttamatta siihen, miten 1500-luvun protestanttinen yhteiskunta suhtautui vähäosaisiinsa. Näitä vähäosaisia oli myös enemmän kuin koskaan ennen: uskonpuhdistusta edeltänyt vuosisata oli sosiaalishistoriallisesti tarkasteltuna merkinnyt ajanjaksoa, jolloin varallisuuserot olivat kärjistyneet äärimmilleen. Selvimmin kurjistuminen näkyi suurissa kaupungeissa, joiden asukkaista alati kasvava joukko omisti tuskin muuta kuin henkilökohtaisen työpanoksensa.⁶

Katolinen kirkko oli opettanut, että vähäosaisten auttaminen koituisi sielun autuudeksi tuonpuoleisessa, sillä hyvät teot lyhentäisivät sielun kärsimyksiä kiirastulessa. Mutta kun läntisen Euroopan väestö oli vähentynyt yli neljänneksellä mustan surman vuosina 1300-luvun puolivälissä, työvoimapulasta kärsivät yhteisöt olivat ryhtyneet karsastamaan niitä, jotka yrittivät ansaita elantonsa kerjäämällä. Varsinkin työkykyiset kerjäläiset olivat niin teologien arvostelun kuin viranomaisten pakkotoimenpiteiden kohteena. Kerjäläisiin kohdistetusta kritiikistä huolimatta kristillisen lähimmäisenrakkauden katsottiin edelleen velvoittavan hyväosaista auttamaan heikompa. Väestönkasvun elpyminen 1400-luvulla johti kuitenkin suurtyöttömyyteen, jolloin autettavien määrä näytti ylittävän hoitokotien ja almuja jakavien laitosten resurssit. Lutherin mielipide siitä, että köyhiä oli tuettava vain sen verran, etteivät nämä kuolleet nälkään tai kylmään, oli suora vastaus myöhäiskeskiajalla alkaneelle kurjistumiskehitykselle, ja sellaisena se herätti vastakai-

kua sosiaalihuollosta vastaavissa viranomaisissa. Työn tekemisen ihannointi olikin näkyvällä sijalla uuden ajan alun ajattelussa.⁷

Yhteiskunnallisen syrjäytymisen uhka koski etenkin sairaita: sairastunut yksilö oli suuremmassa vaarassa köyhtyä kuin terve, ja vastaavasti köyhällä oli jo heikkolaatuisemman ravintonsa vuoksi suurempi riski sairastua kuin rikkaalla. Marginaaliryhmiä tutkineen puolalaisen historioitsijan Bronislaw Geremekin mukaan keskiajan yhteiskunnassa sairastuneen yksilön kohtalo riippui kuitenkin paljon hänen sosiaalisesta statuksestaan: varakkaat saattoivat sairastaa kotonaan, kun taas alemmissa yhteiskuntaryhmissä sairaus esti ruumiillisen työn tekemisen. Siitä puolestaan seurasi, että yksilö köyhtyi ja syrjäytyi. Jos köyhä sairasti pelättyä lepra eli spitaalia, hänet eristettiin tyystin muun yhteisön ulkopuolelle, ja sama saattoi koskea myös hänen jälkeläisiään.⁸

Ruotsin valtakunnan kaupungeissa toimi myöhäiskeskiajalla useita paikallisyhteisön ylläpitämiä armeliaisuuslaitoksia, joista tavallisimmat olivat hospitaali eli Pyhän Yrjänän talo (*leprosorium, hospital, spital, Örjansgården*) ja pyhänhengenhuone (*domus Spiritus Sancti, helgeandshus*). Hospitaalit oli alun perin perustettu spitaalia sairastaville, minkä vuoksi ne yleensä rakennettiin kaupunkien ulkopuolelle. Taudin harvinaistuttua hospitaaleihin alettiin ottaa myös muita tauteja sairastavia. Pyhänhengenhuoneet toimivat yhdistettyinä sairaaloina ja vanhainkoteina: köyhät otettiin sisään ilmaiseksi, mutta vanhuudenpäiviään viettämään haluavan porvarin tai hänen leskensä tuli maksaa kallis kirjoittautumismaksu.⁹

Suurissa kaupungeissa saattoi Pyhän Hengen talon ja Pyhän Yrjänän talon lisäksi olla muitakin armeliaisuustoimintaa harjoittavia organisaatioita kuten sairastupia, kiltoja, luostareita ja almuja jakavia alttarisäätiöitä. Maaseudulla suvun ulkopuolista sosiaaliturvaa tarjosivat killat ja joidenkin pitäjänkirkkojen yhteydessä toimivat almutuvat. Talonpojat saattoivat osallistua myös kaupunkien köyhien ylläpitämiseen. Tällöin armeliaisuuslaitokset saivat pienen osan kirkon keräämistä kymmenyksistä. Kaikissa hiippakunnissa tämä hospitaaliosaksi tai köyhäinkymmenyksiksi kutsut-

tu avustus ei kuitenkaan kuulunut käytäntöön — esimerkiksi Suomesta eli Turun hiippakunnasta se puuttui kokonaan. Sen sijaan Turun ja Viipurin hospitaaleja ylläpidettiin erityisen "spitaaliveron" turvin.¹⁰

Kuningas ja sosiaaliturva

Uskonpuhdistusaika merkitsi Kustaa Vaasalle kuten muillekin läntisen Euroopan ruhtinaille mahdollisuutta kasvattaa valtaansa ja omaisuuttaan kirkon kustannuksella. Erkki Kouri antaa kuitenkin Kustaa Vaasan sosiaalipolitiikasta melko myönteisen kuvan edempänä mainitussa artikkelissaan. Vaikka työn etiikkaa alettiin korostaa myös Ruotsin valtakunnassa ja köyhiä ryhdyttiin pitämään uhkana yleiselle järjestykselle, Kustaa Vaasa säästi hyväntekeväisyyslaitokset, kun kirkolle lahjoitettua omaisuutta ryhdyttiin vuonna 1527 peruuttamaan takaisin. Kustaa Vaasa samoin kuin hänen poikansa Eerik XIV eivät tukeneet taloudellisesti sellaisia instituutioita, jotka harjoittivat yhtä aikaa hengellistä toimintaa ja hyväntekeväisyyttä; sen sijaan puhtaasti köyhäinhoitoon painottuvat laitokset saivat lahjoituksia kruunulta.¹¹

Pitkänä hallituskautenaan Kustaa Vaasa ehti kuitenkin tehdä päätöksiä, jotka välittömästi heikensivät hänen syrjäytyneiden alamaistensa etua. Vaikka hän vuonna 1528 kielsi Västeråsin resessin ja ordinantian soveltamisen armeliaisuuslaitosten maaomaisuuteen, hän ei itse kyennyt vastustamaan kiusausta rikastua sosiaalihuollon kustannuksella. Kustaa Vaasan kuollessa hänen 4 903 tilastaan 78 oli alun perin kuulunut hospitaaleille. Tilat kuuluivat juridisesti Kustaa Vaasan "perintöön", eli hän oli hankkinut ne vetoamalla perintöoikeuteensa.¹² Armeliaisuuslaitoksilta kuninkaalle vuosina 1527–1560 peruutettujen tilojen kokonaisuus saattoi olla suurempikin jo siitä syystä, että kaikkien Kustaa Vaasan omistamien tilojen alkuperä ei käy ilmi lähteistä. Lisäksi kuningas hyödynsi maaomaisuuttaan esimerkiksi palkitessaan uskollisia palvelijoitaan:

osa köyhäinhuoltoon osoitetuista maataloista ja kuninkaan takavarikoimista on siten voinut poistua kuninkaan tilinpidosta ennen hänen kuolinvuottaan.

Kuninkaalle omaisuuttaan menettäneiden armeliaisuuslaitosten joukossa oli myös Viipurin hospitaali, joka Kustaa Vaasan Suomenmatkan aikana vuonna 1556 joutui luovuttamaan kaikkiaan 48 maatilaa hänen ”perintöönsä” — tilojen lahjoittaja kun oli ollut Kustaa Vaasan isänäidin veli Sten Sture vanhempi. Tilojen tuotto käytettiin tosin edelleen hospitaalin toimintaan.¹³ Kaikki hospitaalit eivät olleet yhtä onnekkaita: Tukholman hospitaalissa kärsittiin 1540- ja 1550-lukujen vaihteessa elintarvikepulaa, koska Kustaa Vaasa oli takavarikoinut siltä suuren maaomaisuuden. Korvatakseen aiheuttamansa vahingon kuningas lahjoitti hospitaalille kymmenysviljaa vuosina 1551 ja 1552. Hospitaalin huolto ei vielä kukaan palautunut ennalleen, vaan kruunu joutui avustamaan sitä viljalahjoituksin vuonna 1556. Seuraavana vuonna Kustaa Vaasa yritti saattaa hospitaalin huollon vakaalle pohjalle läänittämällä laitokselle joukon omia tilojaan.¹⁴ Siten osa siitä aineellisesta hädästä, jota Kustaa Vaasa toistuvilla lahjoituksillaan yritti lievittää, oli hänen itsensä aiheuttamaa.

Registratuuraan ei ole merkitty määräyksiä armeliaisuuslaitosten maaomaisuuksien peruuttamisesta kuninkaalle. Ne harvat maininnat, jotka koskevat tällaisia peruutuksia, esiintyvät aina jälkeensä, kun takavarikointi on jo suoritettu. Tämä koskee paitsi edellä mainittuja Tukholman hospitaalin hädästä kertovia kirjeitä myös Arbogan pyhänhengenhuoneelle kuulunutta tonttia, joka joutui kruunulle Västeråsin päätösten perusteella. Registratuurassa kyseinen peruutus mainitaan vasta vuonna 1552, vaikka Arbogan raadin pöytäkirjojen perusteella takavarikointi tapahtui jo vuonna 1534.¹⁵

Vuonna 1527 Kustaa Vaasa antoi karkottaa munkit smoolantilaisesta Kronobäckin luostarista ja määräsi sen muutettavaksi hospitaaliksi. Seuraavana vuonna hän kuitenkin ilmoitti, ettei laitoksessa ollut hoidokkeja, mistä syystä laitokselle suoritettava hospitaali-osa oli vastaisuudessa tilitettävä kruunulle. Väite hospitaalin tarpeetto-

muudesta vaikuttaa epäuskottavalta, ja jo vuotta myöhemmin hän joutui lupaamaan Kalmarin läänin rahvaalle, että luostari muutettiin hospitaaliksi — siis hospitaali avattaisiin uudelleen — ja hospitaaliota käytettäisiin sen toimintaan.¹⁶

Samalla kun luostareita muutettiin armeliaisuuslaitoksiksi ja niiden omaisuutta siirrettiin köyhäinhuoltoon, yksittäisten armeliaisuuslaitosten talous saattoi kohentua mutta koko valtakunnan köyhäinhuollon kannalta menettely oli omiaan heikentämään niiden toimintaedellytyksiä. Laitosten lukumäärä ei kasvanut Kustaa Vaasan hallituskaudella, koska hospitaaleja ja muita organisaatioita yhdistettiin ja siirrettiin lakkautettujen luostareiden tiloihin. Yhdistetyt laitokset tarjosivat yleensä vähemmän hoitopaikkoja kuin erillään toimiessaan. Kun luostareita ja alttarisäätiöitä ei enää ollut tarjoamassa syrjäytyneille helpotusta, apua tarvitsevien määrä yhtä armeliaisuuslaitosta kohden kasvoi.¹⁷ Vanhempi historiantutkimus yritti kuitenkin suhtautua myönteisesti Kustaa Vaasan toimintaan: esimerkkinä tästä voidaan mainita kaupunkihistorioitsija Sven Ljungin mielipide siitä, että Ruotsin valtakunnassa oli uuden ajan alussa liikaa armeliaisuuslaitoksia. "Käytännöllisenä järjestelijänä" Kustaa Vaasa ei Ljungin mukaan voinut katsoa sivusta, kuinka valtion varoja haaskattiin.¹⁸

Kuninkaallisen perheen demografia

Uuden ajan alun syvenevää yhteiskuntakriisiä analysoivat Catharina Lis ja Hugo Soly pitävät varmana, että syrjäytyneiden ja hyvinvointien yhteiskuntaryhmien väliset erot tulivat näkyviin myös ruumiillisina eroavaisuuksina. Ainakin 1500-luvun maalaukset ja kaiverukset antavat ymmärtää, että rikkaat olivat aliravittuja köyhiä kookkaampia ja paremmin kehittyneitä — Lis ja Soly jättävät tosin huomioimatta, että kyse saattoi myös olla taiteen normeista, joilla taideteokset kustantavaa yläluokkaa miellytettiin.¹⁹ Kustaa Vaasan edustavasta ja majesteettillisestä ulkomuodosta on muotokuvien lisäksi säilynyt

kirjallisia luonnehdintoja, joista seikkaperäisin sisältyy kuninkaan sisarenpojan, kreivi Per Brahe vanhemman kronikkaan. Teos piirtää kuvan Jumalaa pelkäävästä, oikeamielisestä hallitsijasta, joka osasi myös huvitella hoviväkensä kanssa. Per Brahe ylistää enonsa hyvää muistia ja ymmärryskykyä ja antaa hänen ulkomuodostaan edullisen kuvauksen: kuningas oli runsaat kolme kyynärää (noin 170 cm) pitkä, hänellä oli pyöreä pää, valkoiseen ja keltaiseen vivahtavat hiukset, kaunis pitkä parta, terävät silmät, pieni suora nenä, hyvinmuodostunut suu, punaiset huulet, punertavat posket, punertavanruskea vartalo vailla ihovirheitä, kauniit kädet, vahvat käsivarret, täyteläinen keho, kauniit kapeat jalat sekä jonkin verran karvoitusta etenkin käsivarsissa ja säärissä. Yksityiskohtainen kuvailu päättyy tiivistävään toteamukseen siitä, että kuningas oli ”koko vartaloltaan niin hyvinmuodostunut kuin taidemaalari olisi hänet maalannut”.²⁰

Per Brahen kuvaus enonsa luonteesta ja ulkomuodosta sisältyy hänen kronikkansa alkuun, vuoteen 1532, jolloin hän itse oli täyttänyt kaksitoista vuotta. Hän kirjoitti kuitenkin kronikkansa vasta noin viisikymmentä vuotta myöhemmin, ja on todennäköistä, että kuvaus monilta osin koskeekin 1540-lukua, jolloin Kustaa Vaasa oli ehtinyt keski-ikään ja jolloin hänen toinen puolisonsa, Margareeta Leijonhufvud, oli vielä elossa — tätä aikakautta on historiateoksissa kuvattu onnellisimpana aikana Kustaa Vaasan elämässä.²¹ Seuraavalla vuosikymmenellä tilanne oli toinen: Margareeta kuoli vuonna 1551 ja muutaman vuoden kuluttua Kustaa Vaasankin terveys alkoi horjua. Parhaimman kuvan kuninkaan terveydentilan heikkenemisestä antaa Kustaa Vaasa itse: lapsilleen osoittamissaan kirjeissä hän valittaa aika ajoin vaivojaan ja kuvaa itseään loppuunkuluneeksi mieheksi. Varsinkin vuosien 1555–1557 Venäjän-sodan aikana hän näyttää vajonneen syvän masennuksen valtaan.²²

Vuosi 1560 jäi Kustaa Vaasan viimeiseksi. Kesäkuun 25. päivänä hän hyvästeli kokoon kutsumansa valtakunnansäädyt ja hankki niiltä vahvistuksen testamentilleen. Elokuusta alkaen häntä piinasivat erilaiset vaivat kuten kuume, ripuli, hikka, yskä, oksennukset, pään-

särky, jatkuva unettomuus ja oikean käden toimintakyvyn menetyks. Kuolinkamppailua kesti syyskuun 29. päivän aamuun.²³ Kuninkaan balsamoitu ruumis analysoitiin vuosina 1945–1946. Tutkimuksissa havaittiin Kustaa Vaasan olleen karkearakenteinen ja noin 173 cm pitkä. Lähes kaikki hampaat puuttuivat, minkä on täytynyt asettaa suuria rajoituksia vanhenevan kuninkaan ruokavaliolle. Oikeasta korvasta todettiin tulehdus, joka luultavasti oli heikentänyt kuuloaistia merkittävästi. Vasen reisiluu oli tulehtunut, ja siksi on todennäköistä, että kuningas ontui vanhoilla päivillään. Ruumiista löytyi myös merkkejä suonten kalkkeutumisesta, mutta nikamista ja nivelistä ei todettu kulumissairauksia.²⁴

Kustaa Vaasaa edeltäneet Ruotsin hallitsijat olivat eläneet keskimäärin neljäkymmentäviisivuotiaiksi.²⁵ Jos tarkasteluun otetaan myös Kustaa-kuningas itse samoin kuin muut Vaasa-suvun hallitsijat aina Kristiinaan saakka, kruunupäiden keskimääräisen eliniän havaitaan pidenneen noin puolelatoista vuodella eli kuninkaallisen hovin elinolosuhteet ja elämäntaso kohenivat 1500-luvun jälkimmäisellä puoliskolla ja 1600-luvun alussa. Eliniän piteneminen voi olla yhteydessä ruotsalaisen taloushistorioitsijan Eli Heckscherin havaintoon siitä, että Kustaa Vaasan pojat nauttivat monipuolisempaa ravintoa kuin heidän isänsä.²⁶

Kuitenkin jo Kustaa Vaasan elinikä oli keskimääräistä huomattavasti pitempi: vaikkei olekaan aivan varmaa, että hän syntyi vuonna 1496 kuten kirjallisuudessa usein esitetään, hän eli kaikkiaan ainakin kuusikymmentäneljä vuotta. Hänen elämänsä oli siten melkein kolme kertaa niin pitkä kuin mikä oli Pohjoismaissa keskiajalla eläneen ihmisen keskimääräinen elinikä — arkeologisten luuanalyysien perusteella näyttää siltä, että keskiarvo oli suuren lapsikuolleisuuden vuoksi lähempänä kahtakymmentä kuin kolmekymmentä vuotta.²⁷

Kuninkaallinen perhe oli demografisesti tarkasteltuna lähellä yläluokkaisten perheiden tilastollista keskiarvoa, jos mittariksi otetaan aikuisiän saavuttaneiden ja ennen aikuisuutta kuolleiden välinen matemaattinen suhde, joka vauraimmissa yhteiskuntaryhmissä

oli keskiajalla noin 5:1 ja köyhemmissä keskimäärin 1:8.²⁸ Kustaa Vaasan kolmesta avioliitosta syntyi kaikkiaan yksitoista lasta, joista yhdeksän saavutti aikuisiän — suhde oli siis kuta kuinkin 5:1. Kuninkaallisen perheen lasten sukupuolijakauma vastasi puolestaan sitä, mitä ihmisen lisääntymisestä tiedetään, sillä poikalapsia syntyi yksi enemmän kuin tyttöjä. Koska pojista kaksi kuoli jo vauvana, sukupuolten määrälliset suhteet muuttuivat päinvastaisiksi.²⁹

Kustaa Vaasan ensimmäisen puolison, Katariina Lauenburgin elämästä tiedetään hyvin vähän. Hän synnytti miehelleen vain yhden ainoan lapsen, Eerikin, vaikka pariskunta ehti olla naimisissa yli neljä vuotta. Katariinan kuolema päivää ennen hänen kaksikymmentäkaksivuotissyntymäpäiväänsä vuonna 1535 vaikuttaa olleen seurausta pari viikkoa aiemmin koetusta keskenmenosta. Kustaa Vaasan vihamiesten liikkeelle laskema huhu siitä, että kuningas olisi äkkipikaistuksissaan surmannut puolisonsa vasaralla, ei saa tukea historioitsijoilta. Kun Katariinan maalliset jäännökset tutkittiin tällä vuosisadalla, niistä ei löytynyt merkkejä pahoinpitelystä.³⁰

Kuninkaan toinen puoliso Margareeta Leijonhufvud synnytti kolmentoista aviovuotensa aikana yhteensä kymmenen lasta. Toisin kuin useat tuon ajan aviovaimot hän ei silti kuollut lapsivuoteeseen, vaan hänen kohtalonsa yhdistettiin kesällä 1551 tehdyn veneretken yhteydessä tapahtuneeseen äkilliseen sairastumiseen. Margareeta oli tuolloin kolmekymmentäseitsemänvuotias.³¹ Kolmas puoliso oli Kustaa Vaasaa noin neljäkymmentä vuotta nuorempi Katariina Stenbock, Margareeta-kuningattaren sisarentytär. Hänen kanssaan Kustaa Vaasa ei enää saanut lapsia. Katariina Stenbock eli leskenä huomattavan pitkään, noin kahdeksankymmentäviisivuotiaaksi saakka.³²

Ne keinot, joita Kustaa Vaasalla ja muulla kuninkaallisella perheellä oli käytössään terveytensä ylläpitämiseksi ja elinikänsä pitkittämiseksi, eivät juurikaan eronneet keskiajalla käytössä olleista. 1500-luvun alkupuolen oppinut lääketiede perustui Ruotsin valtakunnassa yhä antiikin auktoriteetteihin, suoneniskentään, astrologiaan, magiaan sekä parantaviin yrtteihin.³³ Lääketieteen tuolloista tilaa

heijastaa hyvin suomen kielen puoskari-sanan etymologia: taustalla on saksan kielen sana *bartscher*, joka tarkoitti parranleikkaajaa.³⁴ Lääkärintoimen harjoittaminen oli todella usein yhdistetty parturin ammattiin, ja useimmat Ruotsin valtakunnassa toimivista lääkäreistä, puoskareista ja apteekkareista olivat saksalaisia.³⁵

Lääkäripulasta todistaa parhaiten Kustaa Vaasan kohtalo. Kun Kustaa Vaasa alkusyksystä 1560 sairastui, koko valtakunnassa ei ollut ainuttakaan varsinaista lääkäriä, joka olisi voinut hoitaa häntä. Aluksi kuninkaallisen potilaan hoito uskottiin tukholmalaiselle kirkkoherralle, joka oli aikoinaan opiskellut teologian ohella myös lääketiedettä. Taustalla vaikuttivat myös hovissa samaan aikaan oleskelleet apteekkari ja parturi-puoskari. Elokuussa apuaan tarjosi tanskalaiseksi lääkäriksi itsensä esitellyt mies, joka tosiasiaassa lie-nee ollut puoskari. Neljä päivää ennen kuninkaan kuolemaa hoviin saapui viimein Mattias Paludanus, oppiarvoltaan lääketieteen lisen-siaatti, mutta silloin oli jo liian myöhäistä tehdä mitään potilaan pelastamiseksi.³⁶

Tartunnan uhka

Kustaa Vaasan kirjeenvaihtoa analysoineen Per-Gunnar Ottossonin mukaan Kustaa Vaasa oli perillä niin miasma- kuin kontagionteorioista, joilla ruton tai rutoksi kutsuttujen sairauksien alkuperää selitettiin. Miasmateorian mukaan rutto levisi myrkyllisen ilman kautta; ilma puolestaan saattoi tulla myrkylliseksi esimerkiksi säätilan muutosten, taivaankappaleiden vaikutuksen, maaperästä purkautuvien ainesten tai epäterveellisen elinympäristön vuoksi. Kontagionteoria puolestaan edellytti, että tartunnan taustalla oli ruttoa aiheuttava aine, jota potilaat levittivät terveisiin joko suoran kosketuksen kautta tai esimerkiksi tavaroiden ja eläinten välityksellä.³⁷

Miasmaattisen ilman ja saastuneen aineksen välttämisellä voidaan selittää esimerkiksi se, miksi Kustaa Vaasa vuonna 1551 päätti siirrättää Tukholman hospitaalin Danvikeniin. Siirron taustalla

saattoi vaikuttaa ruttoepidemia, joka Per Brahen kronikan mukaan raivosi kaupungissa vuosina 1548–1549.³⁸ Hospitaali oli vuodesta 1531 alkaen sijainnut Gråmunkeholmenin saarella heti kaupungin länsipuolella, mutta paikka oli osoittautunut vääräksi. Siirtoa koskevassa kirjeessään kuningas toteaa hospitaalin ensinnäkin levittävän ”valtavan pahan löyhkää” (*en mechtig ondh stanck*). Toiseksi hoidokit peseytyivät ja pesivät vaatteitaan samoissa vesissä, jotka seuraavaksi virtasivat kaupungin ja linnan ympäri. Vaikka Kustaa Vaasa ei suoraan mainitse miasmojen tai ruttotartunnan uhkaa, ajatuksena varmasti oli, että ainakin hajuhaitasta päästäisiin sijoittamalla laitos Danvikieniin, joka sijaitisi noin kolme kilometriä Tukholmasta itään. Tällöin Mälarenilta Itämereen laskevat vedetkin virtaisivat ensin kaupungin ja vasta sitten hospitaalin ohitse.³⁹ Siirron toteuttaminen kesti sen sijaan monta vuotta, ja ilmeisesti vasta keväällä 1558 Tukholman hospitaalin toiminta lakkasi lopullisesti.⁴⁰

Viipurin hospitaalista tehtiin vastaava siirtopäätös vuonna 1547: Kustaa Vaasa ilmoitti tuolloin Viipurin linnanherralle suostuvansa suosiollisesti siihen, että hospitaali siirrettäisiin kauemmaksi kaupungista.⁴¹ Viipurin hospitaalin siirtoa koskeva kirje on merkitty registratuuraan vain lyhennelmänä eikä siinä perustella siirtoa lainkaan. Sanamuoto viittaa siihen, että aloite oli tullut paikallisten viranomaisten taholta. Myös Tukholman hospitaalin siirtopäätös antaa ulkoisilta puitteltaan ymmärtää, että asia ei koskettanut kuninga henkilökohtaisesti: asiakirja on päivätty Västeråsissa, ja hoidokeista leviävästä hajusta puhuessaan kuningas käyttää ilmausta ”siellä Tukholmassa”.⁴² Tukholma ei myöskään ollut vakiintunut kuninkaan residenssikaupungiksi, vaan Kustaa Vaasa vietti lisäksi kiertelevää elämää samoin kuin hänen edeltäjänsä olivat keskiajalla tehneet. Näin ollen hänen kuviteltu tai todellinen riskinsä saada tartunta Tukholman hospitaalin hoidokeilta oli pieni. Silti on mahdollista, että aloite hoitolaitoksen siirtämisestä oli yksinomaan kuninkaan — Tukholman kaupunginraadin samanaikaisissa pöytä-

kirjoissa ei nimittäin ole mainintaa siitä, että hospitaalın läheisyyss oli vaivannut porvaristoa.⁴³

Kuningas oli jo kaksikymmentä vuotta aikaisemmin ottanut etäisyyttä köyhistä ja sairaista alamaisistaan siirrättäessään Tukholman pyhänhengenhuoneen Helgeandsholmenilta Gråmunkeholmenille. Laitos oli sijainnut yli kaksisataa vuotta samalla paikalla, Tukholman linnaa vastapäätä kapean virran takana, mutta 1530-luvun alussa tilalle rakennettiin talli kuninkaan hevosia varten — tapaus, jolle 1600-luvulla elänyt kronikoitsija Johannes Messenius manasi Jumalan rangaistusta.⁴⁴ Pyhänhengenhuoneen korvaaminen hevostallilla palveli epäilemättä linnan taloudenpitoa samoin kuin hoidokkien siirtäminen entisen fransiskaaniuostarin tiloihin osaltaan varmisti kirkolta takavarikoidun omaisuuden pysymisen maallisen esivalan valvonnassa. Toisaalta kuninkaan riski saada tartunta saastuneen ilman tai veden välityksellä oli sitä pienempi, mitä kauempana hoidokit pysyivät linnasta, jossa kuningas oleskeli vieraillessaan kaupungissa.

Saastuneen ilman ja sairaiden siirrättämisen teema toistui syys-talvella 1555 niissä kirjeissä, joissa kuningas Ruotsista käsin vaati toimenpiteitä Viipuriin sijoitettujen sotajoukkojen keskuudessa raivoavan kulkutaudin taltuttamiseksi. Venäjän-uhan vuoksi asia oli vakava. Kustaa Vaasa yritti järjestää sairaille nihdeilleen niin valkosipulia, rohtokatajaa kuin etikalla terästettyjä yrttiseoksia, mutta taudin perimmäisenä syynä oli kaupungin ilma, jota hän kuvasi milloin pahanhajuseksi (*then onde lucht*), milloin epäterveelliseksi (*en ganske osundh lufft*). Jotta kuolleisuus saataisiin rajoitetuksi, porvareiden pitäisi siirtää tallinsa, navettansa, sikalansa ja muut siivottomat talousrakennuksensa jätteineen kaupungin ulkopuolelle. Sairastuneet nihdit piti erottaa terveistä ja lähettää pois kaupungista, jotteivät he olisi tartuttaneet niitä, joiden terveys vielä oli tal-
lella.⁴⁵

Selvimmin tartunnan pelko varjosti Kustaa Vaasaa silloin, kun kyse oli hänen omista lapsistaan. Kruununprinssi Eerikin sairastut-

tua tuhkarokkoon Gripsholmin linnassa ei ollut pätevää lääketieteellistä apua, ja siksi kuningas joutui kutsumaan apuun Lassepuoskarin Tukholmasta. Hän kuitenkin kielsi Lassea saapumasta niissä vaatteissa, jotka tällä oli ollut sairaita hoitaessaan ja jotka rutto oli saastuttanut. Parannuttuaan Eerik sai isältään kirjeen, jossa tämä kehotti häntä ja hänen Cecilia-sisartaan pysyttelemään sisällä linnassa, koska alueella raivosi ruttoepidemia. Lähettäessään myöhemmin viestin Gripsholmiin Kustaa Vaasa määräsi sanansaattajan käyttämään reittiä, joka ei kulkenut ruton saastuttaman alueen kautta.⁴⁶ Uudellamaalla riehuvan epidemian aikana talvella 1557–1558 herttuakunnassaan oleskeleva Juhana sai isältään kehotuksen välttää saastuneita alueita. Toisaalta hänen ei kuitenkaan pitänyt jäädä Turkuun, vaan mieluummin siirtyä Kymenkartanonlääniin tai muualle, missä oli ”ilmavaa” (*löftige platzer*). Kirjeestään päätellen Kustaa Vaasa uskoi sairastumisriskin pienenevän, jos hänen poikansa välttäisi tiheään asuttuja alueita eikä viipyisi yhdellä seudulla kovin pitkään.⁴⁷

Kuninkaallisen perheen onnekkuus sukupolven uusimisessa (vain kaksi kuollutta lasta ja yksi keskenmeno) osoittavat, että Kustaa Vaasan huolenpito kantoi hedelmää, joskin se tuskin lienee ollut ainoa syy jälkikasvun hyvinvointiin. Lääkäripulasta ja alkeellisesta lääketieteestä huolimatta Kustaa Vaasan perhe kykeni ravitsemaan itseään riittävämmiin kuin useimmat kruunun alamaisista eikä sen myöskään tarvinnut kantaa huolta materiaalisesta hyvinvoinnistaan.

Kuninkaan näkemys sairaista ja sairauksista

Kirjeissään ja asetuksissaan Kustaa Vaasa käytti usein käsitteitä ”köyhät sairaut” (*the fattige siuke*) tai kuvasi köyhät ihmisryhmänä, jonka olemukseen kuului jokin ruumiillinen vika kuten sokeus tai raajarikkoisuus. Kustaa Vaasalle kuten epäilemättä kaikille hänen aikalaisilleen köyhyys merkitsi sairauden, vamman tai iäkkyyden aiheuttamaa kyvyttömyyttä tehdä ansiotyötä. Tässä suhteessa

registratuura ei osoita kuninkaan katsantokannassa tapahtuneen muutoksia hänen pitkän hallitus kautensa aikana.⁴⁸ Kustaa Vaasa oli varmasti vierailut henkilökohtaisesti ainakin yhdessä armeliaisuuslaitoksessa, sillä määrätessään Tukholman hospitaalain siirrettäväksi Danvikiin hän osasi antaa ohjeita riittävän tuuletuksen järjestämiseksi: uuteen hospitaalirakennukseen tuli sijoittaa kyliksi ikkunoita, jotta hoidokeista erittyvä pahanhajuinen ilma (*then ondhe lucht ther är inne hoss them*) pääsisi ulos.⁴⁹ Samoin hän tiesi vaatia Viipurin sijoitetuille nihdeilleen valoisampia ja ilmavampia asuintiloja; olosuhteet muuttuisivat terveellisemmiksi, jos tupien kattoon puhkaistaisiin ikkuna kuten Ruotsissa tehtiin.⁵⁰

Vaikka käsitys hospitaalien hoidokeista pysyi synkkänä, ne perusteet, joita kuningas käytti toteuttaessaan osin hapuilevaa sosiaalipolitiikkaansa, eivät olleet yhtä yksiulotteisia. Ottaessaan suojelukseensa Vadstenan köyhäintalon vuonna 1522 hän puhui vielä "pyhästä kirkosta" (*then hælge kirke*) ja pyhitti hoitolaitoksen Kaikkivaltiaalle ja Neitsyt Marialle.⁵¹ Kustaa Vaasa käytti katolisia elementtejä perusteluissaan niinkin myöhään kuin vuonna 1544, jolloin hän osoitti Smoolannin ja Öölannin rahvaalle avoimen kirjeen, jossa hän kehotti kansaa jatkamaan kymmenysten maksua koulujen, opiskelijoiden, sairaiden ja hospitaalien ylläpitämiseksi. Kirjeessään hän kuvailee kymmenystenmaksun Jumalan ammin säätämäksi velvollisuudeksi, joka "tulee teille itsellenne hyödyksi ja eduksi, sekä tässä maailmassa että vastaisuudessa tämän maallisen elämän jälkeen".⁵²

Perusteluista huokuu vanha katolinen näkemys hyvien tekojen merkityksestä sielun pelastukseksi. Katolisen maailmankatsomuksen tiliin voidaan lukea myös kuninkaan menettely Taalainmaan kukistetun kellokapinan johtomiesten suhteen sikäli kuin tapahtumat todella ovat totta — varaus on tehtävä siksi, että kapinajohtajien kohtalon yksityiskohdat tunnetaan ainoastaan Kustaa Vaasan palveluksesta karanneen saksalaisen sihteerin Wulf Gylerin laatimasta häväistyskirjoituksesta, jonka kaikki yksityiskohdat eivät pidä paikkaansa. Gylerin mukaan Kustaa Vaasa suostui joulukuussa 1533

vapauttamaan vangitsemansa kapinalliset, koska kuningatar Katariina rukoili heille armoa vaikean synnytyksensä aikana.⁵³ Katariina Lauenburgin pyynnön selittänee Saksassa tunnettu käytäntö, jonka mukaan raskaana olevat naiset saattoivat hankkia viranomaisilta armahduksen kuolemantuomituille vangeille. Teloitetun ruumiin näkemisen uskottiin aiheuttavan keskenmenon tai tekevän syntyvän lapsen sairaalloiseksi. Raskaana olevien naisten suuren vaikutusvallan taustalla oli kuitenkin Ulinka Rublackin mukaan vielä syvällisempiä syitä: synnytysspoltoista kärsivät naiset rinnastettiin ihmisyyden edustajiin, joilla oli oikeus vaatia tuomioistuimelta armoa koston sijaan.⁵⁴ Katariina Lauenburgin tapauksessa kyseessä lienee ollut ainakin Kustaa Vaasan kannalta puhdas vaihtokauppa, jota käytiin hyvillä teoilla ja ihmishengillä. Kaupankäynti Sallimuksen kanssa onnistui, sillä sekä Katariina että vastasyntynyt prinssi Eerik selvisivät kriittisen vaiheen yli. Kuitenkin niin pian kuin Eerik oli kastettu ja Katariina kirkotettu Kustaa Vaasa antoi vangita kapinajohtajat uudelleen ja määräsi nämä teloitettaviksi.⁵⁵

Luterilaisen opin omaksuminen sen puhtaimmassa muodossa tapahtuikin Ruotsin valtakunnassa vasta puoli vuosisataa Kustaa Vaasan elinajan jälkeen, mikä vastaa hyvin norjalaisen kirkkohistorioitsijan Oskar Garsteinin näkemystä siitä, että siirtyminen yhdestä uskontojärjestelmästä toiseen kestää vähintään kolme sukupolvea eli satakunta vuotta.⁵⁶ Kustaa Vaasan uskonnollista vakaumusta luonnehtineet tutkijat eivät kuitenkaan ole löytäneet viitteitä siitä, että hän olisi milloinkaan ollut katolisen kirkon uskollinen poika tai että hän olisi uskonpuhdistuksen tielle lähdeyttäen koskaan toisissaan sisäistänyt luterilaiset opinkappaleet; hänet päinvastoin kuvataan miehenä, joka tarttui tilaisuuteen, kun uskonpuhdistajat tarjosivat hänelle avaimia yhä suurempaan valtaan ja vaurauteen.⁵⁷ Sen sijaan hänen toinen puolisonsa ja pitkäaikaisin elämäkumppaninsa, Margareeta Leijonhufvud, pysyi vakaumuksellisena katolilaisena kuolemaansa saakka.⁵⁸ Vaikka sekä luterilaiset että katoliset opinkappaleet lienevät värittäneet Kustaa Vaasan henkilökohtaista maailmankuvaa, rahvaalle osoitetuissa kirjeissä esiintyvät katoliset ele-

mentit saattoivat olla pelkkää taitavaa laskelmointia, jolla kuningas manipuloi vanhoissa näkemyksissä pitäytyviä alamaisiaan omien tarkoituspriensä edistämiseksi.

Ohjeissaan Länsi-Götanmaan kirkollisten olojen tarkastajille vuonna 1540 Kustaa Vaasa esitti näkemyksensä yhteiskunnallisen syrjäytymisen alkuperästä: "Viimeiseksi, koska Jumala on Adamin surkuteltavassa tuhossa säätänyt, että ihmisillä on erilainen luonto (*Menniskiornes natur icke alle lijke äre*), ja Jumalan suoman korkeamman ymmärryksen tähden ja nimissä eräiden meidän kansattamme on oltava köyhiä, ja [koska] Kristus itse sanoo: 'Köyhät teillä on aina keskuudessanne' (*the fattige worde i altijd hafue vm. och hoos Eder*), emme saa kristillisestä rakkaudesta unohtaa köyhää Lasarusta, ja sen vuoksi tässä meidän asetuksessamme haluamme ottaa hänet huomioon."⁵⁹

Näkemys yhteiskunnallisen syrjäytymisen alkuperästä on pohjimmiltaan pessimistinen, sillä kuningas antaa ymmärtää, että köyhyys (joka hänen kielenkäytössään usein oli työnteon estävän sairauden tai vamman synonyymi) on Jumalan ennalta määräämää eikä sitä ilmiönä edes voi poistaa — siteeraamalla Johanneksen evankeliumia Kustaa Vaasa saa itsensä Kristuksen auktoriteetukseen väittäessään, että köyhyys on ikuista.⁶⁰ Kalvinistista predestinaatio-oppia lähestyvä ajatuskulku katkeaa kuitenkin heti toteamukseen, ettei "köyhää Lasarusta" (*then Fattige Lazarum*) saa unohtaa. Kuningas velvoitti sen vuoksi tarkastajansa ryhtymään toimenpiteisiin, jotta alisen Länsi-Götanmaan alueella toimisi kaksi hospitaalia.⁶¹

Kristillisen lähimmäisenrakkauden vaatimus oli teema, jota Kustaa Vaasa oli hyödyntänyt aikaisemminkin. Kun hän vuonna 1528 kielsi armeliaisuuslaitosten maaomaisuuden peruuttamisen Västeråsin päätösten nojalla, hän ilmaisi näkemyksensä, että tällaisten lahjoitusten peruuttamiset olivat "vastoin Jumalaa, joka on säätänyt, että ihmisen tulee toimia köyhän parhaaksi (*att man the fattiges betsta veta skal*)".⁶² Väittäessään vuotta myöhemmin, että Kronobäckin luostari alun perin oli ollut hospitaali, jonka munkit olivat vallanneet, kuningas julisti kristillisen lähimmäisenrakkau-

den sanomaa: kaikkien oli Kristuksen käskyjen vuoksi rakastettava ja ylläpidettävä köyhiä.⁶³

Väkevimmin köyhien ja sairaiden auttamisen periaate heijastuu Tukholman pyhänhengenhuoneen ja hospitaalain yhdistämistä koskevasta asetuksesta vuodelta 1533. Sen johdannossa kuningas toteaa, että hänen tulee virkansa nimissä (*påå vårt Embetes vegna*) huolehtia köyhän edusta niin kuin kaikkien muidenkin. Koska hän oli kuningas ”Jumalan armosta”, lähimmäisenrakkauden toteuttamisen vaatimus lepäsi raskaana hänen harteillaan: ”[E]mmekä epäile, etteikö Jumalamme ja Luojamme lukisi sitä vahingoksi, jos käytäisimme valtaamme yksinomaan terveiden hyväksi ja antaisimme köyhien sairaiden jäädä oman onnensa nojaan, vaikka he toki tarvitsevat enemmän apua, koska he eivät voi auttaa itse itseään”.⁶⁴

Päättyessään Tukholman entisen fransiskaanihuostarin muuttamisesta pyhänhengenhuoneeksi vuonna 1531 hän esitti saman linjan mukaisesti, että Raamattu velvoitti ihmistä huolehtimaan köyhistä, jotka eivät itse kyenneet auttamaan itseään. Lakkautetusta Pyhän Klaaran luostarista siirretyt nunnat saivat jatkaa elämäänsä Gråmunkeholmenilla, jos he olivat vanhoja ja sairaita eikä heillä ollut keinoa elättää itseään. Kuningas kuitenkin edellytti, että ne, joiden voimat olivat tallella, palvelisivat köyhiä sairaita, toisin sanoen toimisivat hoitohenkilökuntana (*the som thes starkheet haffua, mågha wara the fattige siuke til tienste*).⁶⁵ Vaatimus siitä, että hospitaalit eivät saaneet elättää työkykyisiä yhteiskunnan kustannuksella sai Kustaa Vaasan karkottamaan Söderköpingin hospitaalista kultasepän, joka oli jatkanut ammatinharjoittamistaan kaupungin kultaseppien tappioksi. Hospitaalissa olijat eivät kuitenkaan saaneet hyödyntää erioikeuksiaan kuten verovapauttaan tavallisen ihmisen (*then menigemandtz*) vahingoksi, joten ilmeisen terve ja työkykyinen Olav-kultaseppä joutaisi palaamaan porvariston ja ammattikuntansa jäseneksi.⁶⁶

Kustaa Vaasan registratuura osoittaa, että hänelle sairas merkitsi ensi sijassa ihmistä, joka ei voinut itse elättää itseään. Vaivaishoito palveli vain tällaisten ihmisten hengissäpitoa; jos hospitaalihoitokiksi

aikova kykeni työntekoon, hänet oli palautettava muun yhteiskunnan jäseneksi. Tällainen tulkinta armeliaisuuslaitosten roolista heijasteli aikakaudelle tyypillistä ajattelua, joka piti työn tekemistä jokaisen moraalisen velvoituksena ja joka pyrki syyllistämään syrjäytyneet.

Ainoa vähäosainen, josta Kustaa Vaasa näyttää kantaneen henkilökohtaista huolta, oli erään hänen voutinsa palvelija Hemming Kock. Tämä oli ilmeisesti menettänyt järkensä, sillä Kustaa Vaasa kuvaa hänen tilaansa sanalla *raszande*, 'raivostunut, vimmainen'. Hemming oli vaarassa suistua köyhyyteen, sillä tilansa vuoksi hän ei tietenkään enää soveltunut tekemään ansiotyötä. Kustaa Vaasa käski kuitenkin voutinsa pitää Hemmingin luonaan, kunnes tämä paranisi (*tiil thess han motthe bliffua ferdugh ighen*). Siltä varalta, että Hemmingin tila jäisi pysyväksi, hänet tuli tutkia Skänningen hospitaalissa.⁶⁷ Hemmingin asema ja merkitys Kustaa Vaasalle jäivät arvoituksiksi, sillä registratuurassa hän esiintyy vain mainitun kerran.

Omantunnon mukainen sosiaalipolitiikka

Kustaa Vaasan kirjeiden ajoittain hurskaaksi yltyvä fraseologia ei kaikilta osin vastannut niiden laatijan todellisia tarkoitusperiä; kuningas rikkoi itse omia säädöksiään antaessaan peruuttaa armeliaisuuslaitosten maita itselleen. Varsinaisten peruutusmääräysten puuttuminen registratuurasta viittaa siihen, että peruutukset yritettiin hoitaa vaivihkaa. Mutta ketä omavaltainen monarkki saattoi pelätä? Hospitaalien maiden menetykset tulisivat kansan tietoisuuteen viimeistään siinä vaiheessa, kun puutteeseen suistetut hoidokit joutuisivat jättämään laitoksen kerjätäkseen elantonsa paikallisyhteisön jäseniltä. Arbogan pyhänhengenhuoneelta peruutetun maaomaisuuden luovutus kruunulle tapahtui kaupunginraadin tietien, eikä kaupunginkirjuri arastellut merkittä peruuksista pöytäkirjoihin. Kaikkia kuninkaan kirjeitä ei eri syistä kopioitu

registratuuraan, mutta vaikuttaisi epätodennäköiseltä, että tietyn-tyyppiset dokumentit olisivat jääneet sen ulkopuolelle puhtaasti sattumalta.

Varsin todennäköinen selitys registratuuran varovaisuudelle hospitaalien maaomaisuuden suhteen on Kustaa Vaasan henkilökohtainen jumalanpelko: kuninkaana hän oli useaan otteeseen lu-
vannut toimia myös köyhien ja sairaiden alamaistensa parhaaksi ja näistä lupauksista oli olemassa todisteita mustaa valkoisella. Rikkoessaan lupauksiaan kuningas yritti ilmeisesti pitää huolta siitä, ettei peruutusmääräyksiä viety registratuuraan. Kustaa Vaasa oli omilla toimenpiteillään myötävaikuttanut siihen, että ajanjakso, jota psykologi John Carroll kuvaa ”pinnallisen syyllisyyden” kaudeksi, oli Ruotsissa päättymässä. Keskiajan katolinen ihminen oli vapautunut syyllisyydentunnostaan ulkoisten tekojen kautta, esimerkiksi suorittamalla katumusharjoituksia, lahjoittamalla köyhille almuja, tekemällä pyhiinvaellusmatkan tai yksinkertaisesti aneita ostamalla.⁶⁸ Kustaa Vaasalta nämä sovitustiet olivat poistuneet uskonpuhdistuksen myötä. Ilmeisesti huono omatunto sai hänet vuonna 1528 perustelemaan Kronobäckin hospitaalin lakkauttamisyhteyden epäuskottavalla väitteellä, ettei laitoksessa ollut hoidettavia. Omantunnontuskat selittäisivät myös sen, miksi Tukholman hospitaalille myönnettiin ensin toistuvasti elintarvikkeita ja lopulta maatiloja vastineeksi kuninkaan takavarikoimista maatiloista: omaisuudenperuuksia seuranneet lahjoitukset kertovat hyvittelytarpeesta, joka on yksi syyllisyydentunteen ilmenemismuodoista.⁶⁹ Lahjoitusten taustalla on voinut vaikuttaa myös kuninkaan voimien hiipuminen 1550-luvulla, jolloin Jumalalle tehtävän tilinteon hetki on saattanut alkaa tuntua läheisemmältä.

Kustaa Vaasan sanojen ja tekojen välillä vallitsi ajoittain ilmeinen ristiriita, jonka perusteella hänet olisi helppo leimata opportunistiksi, joka oli valmis rikastumaan köyhien ja sairaiden kustannuksella. Lähes sellainen hän tietysti olikin, eikä asian toteamista pidä nähdä Renvallin varoitusten unohtamisena. Kustaa Vaasalla oli omat intressinsä, joiden toteuttamisen rinnalla syrjäytyneiden alamaisten

sosiaaliturva oli toisarvoinen kysymys. Hospitaaleissahan ei sairaita yritetty parantaa tai auttaa uuden elämän alkuun; tarkoituksena oli päinvastoin eristää heidät työtä tekevien silmistä ja elättää heidät juuri ja juuri toimeentulorajan yläpuolella. Muuhun ei juuri ollut mahdollisuuksiakaan, sillä tartuntatautien tai vaikeiden vammojen parantamiseen aikakauden lääketiede kykeni vain harvoin eikä valtakunnan elintarviketuotanto pystynyt tuottamaan koko kansalle riittävää ravintoa. Kustaa Vaasalla oli itsensä Kristuksen sana taakkeena siitä, että köyhyyttä ei voinut poistaa. Raamattuun vetoaminen kertoo kuninkaan tarpeesta perustella itselleen ja muille järkisyin, miksi hän ei virkansa velvoituksista huolimatta voinut auttaa jokaista alamaistaan. Lopputuloksen ollessa jo tiedossa olisi pitänyt olla yhdentekevää, antoiko Kustaa Vaasa armeliaisuuslaitosten pitää kaiken sen omaisuuden, joka niille oli kertynyt katolisena aikana, vai liittikö hän kaikessa hiljaisuudessa niiden maita omiin omistuksiinsa — myös tällainen egon puhdistamiseen tähtäävä järkeily voidaan tulkita merkinä syyllisyydentunteesta.⁷⁰ Järkeily näyttää kuitenkin jääneen riittämättömäksi, koska kuningas tunsi tarvetta hyvittää armeliaisuuslaitoksia. Kustaa Vaasan sosiaalipolitiikka oli siten pohjimmiltaan huonolle omalletunnolle perustuva ”ota ja anna” -noidankehä, josta hän ei kyennyt vapautumaan.

Lähdeviitteet:

- ¹ Lars O. Lagerqvist, Gustav Eriksson (Vasa). *Fataburen* 1993, s. 9; Herman Lindqvist, *Historien om Sverige. Historien om Gustav Vasa och hans söner och döttrar*. Värnamo 1996, s. 207; Toivo Nygård, *Uudenaikaisen valtion syn-ty Ruotsiin. Siperiasta siirtoväkeen — murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*, toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä 1996, s. 38–39.
- ² Michael Roberts, *Gustav Vasa*, övers. Richard Matz. Stockholm 1970 (1968), s. 260; Harald Gustafsson, *Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell*. *Historisk Tidskrift* 2/1994, s. 204; Petri Karonen, *Kuninkaan luottomiehiä, siniverisiä puoluejunkkareita, päteviä byrokraatteja ja säätyläisten parhaimmistoa. Virkamiehet ja yhteiskunnan muutos uuden ajan alussa (noin 1520–1810)*. *Siperiasta siirtoväkeen — murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*, toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä 1996, s. 52.
- ³ Esimerkiksi Alf Åberg, *Gustav Vasas brev*. Stockholm 1960, s. 8; Gottfrid Carlsson, *Från Erik Segersäll till Gustav Vasa. Kungliga Vitterhets Historien och Antikvitetsakademiens handlingar, historiska serien, del 6*. Stockholm 1961, s. 147–148; Sven Lundkvist, *En åldrande landsfader. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven* 1993, s. 54.
- ⁴ Pentti Renvall, *Nykyajan historiantutkimus*. Porvoo 1965, s. 248.
- ⁵ Lagerqvist 1993, s. 86.
- ⁶ Catharina Lis & Hugo Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-industrial Europe*, revised edition. Bristol 1982 (1979), s. 44–47, 76–78.
- ⁷ Lis & Soly 1982 (1979), s. 48–52, 83–88; Sheldon J. Watts, *Västeuropas sociala historia 1450–1720*, övers. Suzanne Almqvist. Vänersborg 1987 (1984), s. 321–322; Bronislaw Geremek, *Den europeiska fattigdomens betydelse*, övers. Anders Bodegård. Stockholm 1991 (1986), s. 120–121, 131–132, 206–208, 212; Robert Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. Cambridge 1994, s. 158–169; Christopher R. Friedrichs, *The Early Modern City 1450–1750*. Singapore 1995, s. 218–227.
- ⁸ Bronislaw Geremek, *The Marginal Man. The Medieval World*, ed. Jacques Le Goff, transl. Lydia G. Cochrane. Finland 1997 (1987), s. 367–368. *Sairauksien ja ruumiillisten vikojen yhteyksistä köyhyyteen* ks. myös Jütte 1994, s. 21–25.
- ⁹ Åke Sandholm, *Kyrkan och hospitalhjonen. En undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 88. Åbo 1973, s. 16–18, 72–74; Sven Lindroth,

- Svensk lärdomshistoria, del I: Medeltiden, Reformationstiden. Stockholm 1975, s. 149–152; C. J. Gardberg, Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa, suom. Brita Löflund. Suomen kaupunkilaitoksen historia, osa 1: Keskiajalta 1870-luvulle, toim. Päiviö Tommila. Vantaa 1981, s. 36–37; Göran Dahlbäck, I medeltidens Stockholm. Stockholmsmonografier 81. Borås 1988, s. 148–151; Kauko Pirinen, Suomen kirkon historia, osa 1: Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika. Porvoo 1991, s. 195.
- ¹⁰ Sandholm 1973, s. 46–50; Pirinen 1991, s. 1995; Panu Pulma, Vaivaisten valtakunta. Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva — suomalaisen sosiaalisen turvan historia, toim. Jouko Jaakkola et al. Jyväskylä 1994, s. 16–18. Tukholma oli todennäköisesti kaikista Ruotsin valtakunnan kaupungeista se, jossa toimi eniten sosiaaliturvaa jakavia organisaatioita. Näistä tarkemmin ks. Axel Klockhoff, Danviks hospital. Dess rättsliga ställning, del I. Uppsala 1935a, passim ja Dahlbäck 1988, s. 147–163.
- ¹¹ E. I. Kouri, Health care and poor relief in Sweden and Finland c. 1500–1700. Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, ed. Ole Peter Grell & Andrew Cunningham. London & New York 1997, s. 168–169, 176–180, 199.
- ¹² Aarre Läntinen, Kuninkaan ”perintöä ja omaa” (arv och eget). Kameraalhistoriallinen tutkimus Kustaa Vaasan maaomaisuudesta Suomessa vuosina 1521–1560. Studia Historica Jyväskyläensia 21. Tampere 1981, s. 6, 11. Tiedot tilojen lukumääristä perustuvat Joh. Ax. Almquistin laskelmiin, jotka kuitenkin Läntisen mukaan antavat Kustaa Vaasan maaomaisuudesta todellista pienemmän kuvan. Ks. Läntinen 1981, s. 10 viite 16.
- ¹³ Läntinen 1981, s. 34. Kustaa Vaasan sukulaisuussuhteesta Sten Sture vanhempaan ks. Läntisen pelkistetty mutta havainnollinen sukutaulu (Läntinen 1981, s. 8).
- ¹⁴ Konung Gustaf den förstes registratur (GR), del 1–29 (1521–1560), utg. Victor Granlund, H. O. Berg & Joh. Ax. Almquist. Handlingar rörande Skandinaviens historia, första serien. Stockholm 1861–1916. GR 22, s. 18, 78, 140; GR 23, s. 25–26; GR 26, s. 672; GR 27, s. 132; Joh. Ax. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1560 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen, del I. Särtryck av meddelanden från Svenska Riksarkivet, Ny följd, II:6. Stockholm 1917, s. 240 viite 2, 256.
- ¹⁵ GR 23, s. 290; Arboga Stads Tänkebok, del 4: 1534–1569, utg. Erik Noreen. Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet 53:4. Uppsala, s. 3–4.
- ¹⁶ GR 4, s. 314; GR 5, s. 73, GR 6, s. 108–109.
- ¹⁷ Hans Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi, del I. Stockholm 1869, s. 189–190, 190 viitteet 1–2; Sandholm 1973, s. 47 viite 3 ja s. 48; Dahlbäck 1988, s. 163.

- ¹⁸ Sven Ljung, *Arboga stads historia, första delen: tiden intill 1551. Stadsmonografier utgivna i samarbete med institutet för folklivsforskning, Stockholm, volym II:A. Arboga 1949, s. 215.*
- ¹⁹ Lis & Soly 1982 (1979), s. 81. Robert Jütten mukaan varhaismodernin Euroopan taide ei pyrkinytkään kuvaamaan köyhiä totuudenmukaisesti. Taitelijoiden suhtautumisessa köyhyteen voidaan erottaa paitsi ajallisia ja paikallisia vaihteluita myös henkilökohtaisia näkemyksiä köyhän stereotypiasta. Jütte 1994, s. 15–17.
- ²⁰ Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika, utg. Otto Ahnfelt. Lund 1896–1897 (PBK I), s. 2–3.
- ²¹ Sven Wikberg, *Gustav Vasa, del I: Till tiden omkring år 1540. Halmstad 1944, s. 203; Sven Wikberg, Gustav Vasa, del II: Från tiden omkring år 1540. Halmstad 1945, s. 131, 162; Ivan Svalenius, Gustav Vasa. Stockholm 1950, s. 293–296; Lagerqvist 1993, s. 66–67.*
- ²² Wikberg 1945, s. 158, 172; Axel Kockum, *Läkare och apotekare vid Gustav Vasas och hans söners hov. Bidrag till medicinens och farmaciens historia i Sverige under 1500-talet. Stockholm 1949, s. 54–55; Svalenius 1950, s. 298; Wolfram Kock, Svenska konungars sjukdomar. Från Gustav Vasa till Gustav V. Solna 1963, s. 11; Lagerqvist 1993, s. 83; Lundkvist 1993, s. 51–54; Lindqvist 1996, s. 288.*
- ²³ Svalenius 1950, s. 312; Kock 1963, s. 11–14; Lagerqvist 1993, s. 83–85.
- ²⁴ Kock 1963, s. 14–15; Lindqvist 1996, s. 300.
- ²⁵ Tiedot hallitsijoiden eliniästä on laskettu Albert W. Carlssonin teoksen ”Regenter och regeringschefer i Norden” (1982, s. 68–77) sisältämien tietojen nojalla. Tarkasteluun on otettu kuninkaat ja valtionhoitajat 900-luvulla hallinneesta Erik Segersällistä alkaen. Mukana eivät kuitenkaan ole kuninkaat Erik Hedning, Erik Stenkilsson, Anund Gårdske, Ragnvald Knaphövde, Kol eikä Brunislev, joiden syntymävuosia ei kyetä arvioimaan edes likimääräisesti. Valtionhoitajista puuttuvat vuosina 1465–1467 lyhyen aikaa hallinneet piispa Kettil Karlsson Vasa, arkipiispa Jöns Bengtsson Oxenstierna ja ritari Erik Axelsson Tott.
- ²⁶ Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, första delen: Före frihetstiden, första boken. Stockholm 1935, s. 86–87, 99.*
- ²⁷ Ole Jørgen Benedictow, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries. Oslo 1993, s. 179.*
- ²⁸ Shulamith Shahar, *Childhood in the Middle Ages, transl. Chaya Galai. Frome and London 1992 (1990), s. 121.*
- ²⁹ Kustaa Vaasan perheenjäsenet on esitelty useassa teoksessa. Yllä olevat tiedot ovat peräisin Herman Linqvistin teoksesta ”Historien om Sverige: Historien

- om Gustav Vasa och hans söner och döttrar" (1996), s. 204.
- ³⁰ Wikberg 1944, s. 159–161; Svalenius 1950, s. 165–166; Lagerqvist 1993, s. 61; Lindqvist 1996, s. 187–188.
- ³¹ Wikberg 1944, s. 204; Lagerqvist 1993, s. 66–67.
- ³² Wikberg 1945, s. 131, 135; Lagerqvist 1993, s. 78.
- ³³ Lindroth 1975, s. 331–332, vrt. s. 153–158.
- ³⁴ Edvard Gotfredsen, Sigurd Grieg, John Granlund: Bartskaer. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, del 1. Malmö 1956, palstat 369–376.
- ³⁵ Kockum 1949, s. 12–57; Lindroth 1975, s. 332–333.
- ³⁶ Kockum 1949, s. 55–57; Kock 1963, s. 11–13; Lindroth 1975, s. 331; Lindqvist 1996, s. 296–297.
- ³⁷ Per-Gunnar Ottosson, Pesten i Sverige. Socialmedicinsk tidskrift 7–8/1988, s. 329–330.
- ³⁸ PBK II, s. 57.
- ³⁹ GR 22, s. 77; Axel Klockhoff, Danviks hospital. Dess rättsliga ställning, del II: Bilagor. Uppsala 1935b, s. 82.
- ⁴⁰ Birgitta Lager-Kromnow, Att vara stockholmare på 1560-talet. Stockholmsmonografier 110. Uppsala 1992, s. 202.
- ⁴¹ GR 18, s. 515.
- ⁴² GR 22, s. 77; Klockhoff 1935b, s. 82.
- ⁴³ Stockholms stads tänkeböcker, andra serien, del 1–2: 1544–1548 och 1549–1553, utg. Joh. Ax. Almquist. Stockholm.
- ⁴⁴ Johannes Messenius, En lustigh och trowärdig Chrönika om Stockholm. Historiskt bibliotek, del 1. Stockholm 1875, s. 145; Göran Dahlbäck, Kronan tar över. Helgeandsholmen — 1 000 år i Stockholms ström, red. Göran Dahlbäck. Stockholmsmonografier 48. Borås 1982, s. 306.
- ⁴⁵ GR 25, s. 500, 506–508, 510, 531–532.
- ⁴⁶ GR 20, s. 45–46, 62–63; GR 21, s. 241.
- ⁴⁷ GR 28, s. 9.
- ⁴⁸ Esimerkiksi GR 1, s. 33–34; GR 4, s. 314; GR 6, s. 108; GR 7, s. 83–84, 252–253; GR 8, s. 290; GR 11, s. 338; GR 12, s. 72; GR 16, s. 329; GR 22, s. 367; GR 23, s. 54. Köyhää tarkoittava ruotsin kielen sana *fattig* ja sen varhaisemat muodot viittaavat ensisijaisesti taloudellisen puutteen kokemiseen. Sanan semanttisten merkitysten tarkasteluissa on kuitenkin huomioitu, että sen käyttöalue oli paljon laajempi. Sama koskee myös *poor*-sanana merkityksiä englannin kielessä uuden ajan alussa. Kuitenkin vaikka *poor* saattoi viitata esimerkiksi aliravittuun ja huonokuntoiseen ihmiseen, parantumattomasti sairaaseen tai sokeaan, *fattig*-sanalla ei ole nähty olleen vastaavaa terveydentilaan viittaavaa merkitystä. Kustaa Vaasan on tulkittu käyttäneen sanaa merkityksessä 'valitet-

tava, raukka, onneton' (*beklagansvärd, stackars, olycklig*), mikä merkitys sillä oli jo keskiajan ruotsissa. Registratuurasta saa silti sen kuvan, että hänen kielenkäytössään sana viittasi ajoittain myös sairauteen tai ruumiilliseen vajavaisuuteen. Toisaalta ero tässä kirjoituksessa esitetyn näkökulman ja aikaisempien kielihistoriallisten tulkintojen välillä ei ole suuri, jos Kustaa Vaasan ajatellaan kuvanneen sairaita surkuteltavina heidän vaivojensa tähden. Vrt. Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien, band 8. Lund 1926, palsta 394; K. F. Söderwall, Ordbok över svenska medeltidsspråket. [Online: <http://g3.spraakdata.gu.se/soderwall/soderwall.html> (osoite 9.11.1998).] 1918; K. F. Söderwall et al., Ordbok över svenska medeltidsspråket. Supplement. Lund 1973, s. 154; Jütte 1994, s. 9–11.

⁴⁹ GR 22, s. 77.

⁵⁰ GR 25, s. 528, vrt. s. 510.

⁵¹ GR 1, s. 34.

⁵² GR 16, s. 502–504.

⁵³ Carlsson 1961, s. 91

⁵⁴ Ulinka Rublack, Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany. Past & Present, Number 150, February 1996, s. 104–105.

⁵⁵ Carlsson 1961, s. 91.

⁵⁶ Oskar Garstein, Undergrunnskirken 1537–1814. Den katolske kirke i Norge fra kristning til idag, red. John W. Gran et al. s.l. 1993, s. 89.

⁵⁷ Wikberg 1944, s. 82; Svalenius 1950, s. 113; Roberts 1970 (1968), s. 230–234; Magnus Nyman, Förlorarnas historia. Lychnos 1994, s. 28.

⁵⁸ Roberts 1970 (1968), s. 234; Nyman 1994, s. 28.

⁵⁹ GR 13, s. 34.

⁶⁰ Kristuksen sanat köyhyyden pysyvyydestä sisältyvät kolmeen evankeliumiin. Koska Kustaa Vaasa Kristusta siteerattuaan viittaa heti ”köyhään Lasarukseen”, lainaus lienee peräisin Johanneksen evankeliumista, jossa kuolleista aiemmin herätetty Lasarus mainitaan samassa luvussa kuin sitaattikin, vieläpä heti seuraavassa jakeessa. Matteus ja Markus, joilta sitaatti myös tavataan, eivät mainitse Lasarusta tässä yhteydessä. Luukas puolestaan ei tunne sitaattia lainkaan. Vrt. Matt. 26:11, Mark. 14:7 ja Joh. 12:8.

⁶¹ GR 13, s. 34.

⁶² GR 5, s. 28–29.

⁶³ GR 6, s. 108. ”*Oc effther sadanna är gudz bodh oc willie oc wj thessa alle plichtoge ärom aff cristi bod att elska och wppeholla the fatiga.*”

⁶⁴ GR 8, s. 289; Klokhoff 1935b, s. 28. ”[O]ch tuiffle wij inthet, att vår Gudh och Skapare vorde thett icke tagandes till godho, om wij allenaste brukadom vår befalningh the helbregda till bistånd och låthe the fattige siuke bliffua, the

ther doch merha hielp behöffua, effter thet the icke kunna hielpa sigh sielffue."
Myös käännökset "antaisimme köyhien jäädä sairaiksi" tai "antaisimme köyhien sairastua" ovat mahdollisia riippuen siitä, miten sanat "*låthe the fatige siuke bliffua*" ymmärretään.

⁶⁵ GR 7, s. 253.

⁶⁶ GR 2, s. 112–113.

⁶⁷ GR 2, s. 214.

⁶⁸ John Carroll, Guilt. The grey eminence behind character, history and culture. Trowbridge 1985, s. 99.

⁶⁹ Vrt. Carroll 1985, s. 17–18.

⁷⁰ Vrt. Carroll 1985, s. 23–24.